

KERTÉSZ IMRE

Egy kiállítás képei

Elhangzott 2004. június 28-án Hamburgban, a *Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944* című kiállítás megnyitóján.

Azzal kell kezdenem, hogy valószínűleg meggondolatlanul vállalkoztam mai szerepemre, arra, hogy beszédet mondjak a *Hamburger Institut für Sozialforschung* itt megnyíló kiállítása alkalmából. Mint tudjuk, ez a kiállítás az egykori Wehrmacht büntetteit mutatja be, korabeli okmányok, fényképek, dokumentumok alapján, s mindezt tekintetbe véve, kétszeresen is illetéktelennek érzem magam e helyen. Először: nem vagyok történész, másodszor: nem vagyok német. Azaz képtelen vagyok a kiállítás anyagát szakértő módján megítélni, s hiányzik belőlem a nemzeti elkötelezettség is, az a fajta lelkiismeret, amely ezekkel a büntettekkel bizonyos tággabb értelemben azonosságot vállalni, illetve azokkal szembeszállni kényszerít. Ráadásul, mint tudják, náci haláltáborok lakója voltam, így objektivitásról, amelyet egy történelmi tárgyú kiállítás mégiscsak megkívánna tőlem, szó sem lehet. Elnézésüket kérem, ha kereken kijelentem: mindig is utáltam a hadseregeket. A harmincas évek militarista szellemében nőttem föl, az akkoriban irreverenda szellemiségű Magyarországon, amely a trianoni békekötés során elszenvedett megaláztatás és területi veszteség utáni „revansra”, az országtól elcsatolt területek visszahódítására készülődött. Indulók harsogása és csizmatalpak döngése kísérte az életemet; függetlenül a zsidó származásom által meghatározott politikai felfogásomtól, már csak azért is szerettem Churchillt és Rooseveltet, mert a komikus, de fenyegető egyenruhák helyett ők mindig valamilyen rozoga kalapot és a hasukon összegombolt mellényt viseltek. Valamilyen — akkor még nem ismertem a szót — civil kurázi áradt belőlük, amely már csupán szemre is fölötte állt mindenféle militarista merevségnek és az azzal járó engesztelhetetlen korlátoltságnak.

Egy kissé eltértem tárgyamtól, de mint már említettem, zavarban vagyok. Voltaképpen mire való ez a kiállítás? Mi adja időszerűségét, újdonságát? Jól emlékszünk még, hogy ugyanennek a kiállításnak az első változata annak idején nagy port kavart, vitákat váltott ki, állásfoglalásra kényszerített. Ennek azonban több éve már. Azóta Németország többet beszél a saját szenvedéseiről, mint a csapásokról, melyeket más népekre zúdított. Napirendre kerültek a Németország ellen viselt légiháború, a német városokat sújtó terrorbombázás, továbbá a német ajkú lakosság kitelepítésének eddig elhallgatott, vagy mondjuk inkább így: elfojtott, tabukkal övezett problémái. Ki csodálkozhat ezen? Törvényszerű, hogy egyszer annak is eljött az ideje, hogy a németek is elpanaszolják, amit ők átéltek, s amíg ezt olyan szellemek teszik, illetve tették,

mint Erich Nossack, vagy Sebald, vagy Günter Grass, addig nemesen cseng a panasz gordonkája. Baj csak abból keletkezhetnék, ha e fájdalmasan tragikus dallamba valahogy a *ressentiment*: az önsajnálataból fakadó gyűlölködés disszonanciája is belevegyülne.

Ebben a tekintetben tehát időszerű ez a kiállítás: bizonyos értelemben az egyensúly fenntartására szolgál, ha anyaga némileg száraz és monoton is. Ha az egyszerű látogató úgy lép be a kiállító terembe, mint ahogyan történettudományi múzeumokba lépünk, ahol egy lezárt történelmi múlt megfakult irataival és dokumentumaival találkozunk, majd, talán helytelenítő fejszóválás közepette, siet visszatérni oda, ahonnan érkezett, az úgynevezett normális életbe: akkor ez a kiállítás nyilvánvalóan nem érte el célját. Akkor ez a látogató valahogy így gondolkodhat: hát igen, ilyenek a hadseregek. A római légiók a földdel tették egyenlővé Karthagót, Wallenstein hadserege borzalmat borzalmakra halmozott, Napóleon katonái pedig felgyújtották Moszkvát. És azóta? — morfondírozhatna tovább. Egyik lokális háború követte a másikat, és a hadseregek kíméletlensége semmit sem változott.

Igen, lehetséges ilyen módon relativizálni ennek a kiállításnak a tárgyát — a Wehrmacht bűntetteit — is, ha az ember eléggé befásult korunk televízió közvetítette, mindennapos háborúiba. Ezek a háborúk lényegileg különböznek a 20. század előttiektől, s az új háborúk különös kegyetlensége éppen erről a különbségről tesz tanúbizonyságot. Hogyan is lehetne a modern reguláris hadsereg totálisan mozgósított katonáit a régi hadseregek zsoldosaival összevetni? Ezek a katonák a civil polgári életből érkeztek egyenesen a frontokra, ahol számukra addig elképzelhetetlen helyzetben találták magukat. Már az első világháború váratlan borzalmait, az összeomlás hihetetlen arányait, a forradalmak és ellenforradalmak és mindennek pszichológiai következményei előre vetítették a második világháborúnak nevezett későbbi világegést, amelyben halálos csapás érte az európai civilizációt.

Mit vesz észre ebből a kiállítás egyszerű látogatója? Kétségtelesen fennáll a veszély, hogy ez a kiállítás historizálja a bemutatott anyagot, és ezáltal eltávolítja azt az emberitől, mindattól, ami a jelenben átélhető. Holott a kiállításnak nyilván az a célja, hogy azal, aki megtekinti, történjen valami, ami a megrendüléshez hasonlatos. Azt gondolom, hogy ezt rendkívül nehéz lesz elérni. Ennek azonban nem a kiállítás az oka, hanem az emberi természet: nehéz elfogadni azt, amit látunk. Bevallom, én is súlyos napokat éltem át, mialatt e kiállítás katalógusát lapozgattam. Netalán elfelejtettem volna, hogy magam is részese és túlélője vagyok e borzalmaknak? Elfejtettem a harmatos hajnalok illatát, amikor a sortüzek eldördülnek? A vasárnap estét a légerekben, amikor a krematóriumok várományosa még az ünnepi süteményről ábrándozik? Ha nem is felejtettem el, de miután szavakká alakítottam, mindez kiégett s valahogyan megpihent bennem.

Nem szívesen adom fel ezt a nyugalmat, holott éppen erre volna szükség: a szégyen ugyanis, amiről ezek a képek, ezek a dokumentumok beszélnek, mindannyiunkat érint, akár ott voltunk, ahol az emberek megásták a saját tömegsírjukat, hogy embertársaik azután belelőjék őket, akár csak örökségként jutottunk e szörnyűséges tények birtokába, amelyektől soha többé nem szabadulhatunk. *Ecce homo* — ez tehát az ember? Egy napon elszólítják a felesége, a gyermekei, öreg szülei mellől, és másnap már asszonyokat, gyermekeket és öregeket lő az árokba, mégpedig látható élvezettel az arcán? Hogyan lehetséges ez? Nyilván a gyűlölet segítségével, a gyűlöletével, amely a hazugsággal együtt — nélkülözhetetlen szükségletévé, mondhatnám, a legfontosabb lelki táplálékává vált korunk emberének.

Szerintem ennek a kiállításnak a jelentősége nem kis mértékben abban is rejlik, hogy tág teret kínál az efféle gondolattársítások számára. Hatvan esztendő elmúltával is beszélhetünk — beszélünk kell — a Wehrmacht bűntetteiről, azonban tudnunk kell, hogy ezt miért és mi célból tesszük. A szövetséges hatalmak legalább elmondhatták, hogy a német városok felégetésével Rotterdamt és Londont, Varsót és Leningrádot torolták meg. A német hadsereg által folytatott „Vernichtungskrieg” — megsemmisítő háború — így végül maguk a németek ellen fordult; s ha ma, hatvan év távlatából elgondolkodunk ezen, talán már nem is a kegyetlenségek mértékét vetjük össze, hanem inkább elgondolkodtat, hogy a gyűlölet, ha elszabadul, éppoly egyetemes, mint az általa okozott szenvedés. A totalitárius hatalmakat, az állami szinten elkövetett és államilag igazolt bűnözés gyakorlatát, az esztelen fanatizmust, amely az embert fölmenti a személyiség felelőssége alól: mind ezt a gyűlölet hozta létre. Én a gyűlöletet energiaként érzékelem. Az energia vak, de forrása ugyanaz a vitalitás, amelyből a kreatív erők is táplálkoznak. A gyűlölet, ha jól szervezett, valóságot hoz létre, mint ahogy valóságot teremthetne akár a szeretet is.

Meglehet, áthágtam a határokat, amelyeket a Wehrmacht bűntetteiről szóló kiállítás az előadónak megszabott. De ha nem tarthatjuk szélesebbre a dimenziókat, akkor nem lenne miről beszélünk itt. Hiszen éppen az a baj, hogy sehogy sem sikerült megszabadulni a sötét erőtől, amely az árok szélén várakozó meztelen emberekkel szemben felsorakozó katonák puskáját a vállukhoz lendítette. Néhány éve egy esszémben leírtam: „Nálam a Holocaust sosem tudott múlt időben megjelenni.” Leírtam ezt is: „Auschwitz óta semmi sem történt, ami Auschwitzot megcáfolta volna.” Pedig — s ezt nem lehet tagadni — éppen itt, Németországban, sok mindent megtettek ennek érdekében, mint azt éppen ez a kiállítás is bizonyítja. A németek jól tudják, hová vezet a totális gyűlölet útja; de lassanként megtanulták azt is, hogy mennyire fölemelő az igazság megvallása, az őszinte szembenézés önmagunkkal. Egy egész generáció nőtt fel ebben a

szellemben, s ez a generáció végrehajtotta, ami Németországban addig elképzelhetetlennek látszott: megteremtette Európa egyik legszilárdabb demokráciáját.

Mindez tény, amely megváltoztatta a világot, de mégsem *gyökeresen* változtatta meg. Azt értem ezen, hogy a gyűlölet világrendjét nem váltotta fel a szeretet világrendje; még mindig ugyanabban a világban élünk, amelyben lehetséges volt mindaz, amit e kiállítás képei bemutatnak, sőt, elmondhatjuk, hogy szakadatlanul ugyanaz folytatódik. Ennek oka pedig szerintem az, hogy Auschwitz lehetséges volt ugyan, de az erre az egyedül álló büntettré való egyedül álló válasz: a katarzis, nem volt lehetséges. A realitás tette lehetetlenné, mindennapi valóságunk, az életünk, ahogyan azt éljük. Többen is megkérdeztek már: de hát végeredményben minek is kellett volna történnie, mit értek én azon a bizonyos „katarzison”? Ilyenkor bizonytalan válaszokat tudok csak adni. A katarzis mindenkinek személyes ügye: én magam egy napon ráébredtem, hogy a Holocaust megsemmisítő terhétől csak úgy szabadulhatok, ha pusztító erejét alkotó erővé formálom. Mindenkinek módjában áll, hogy saját személyét a megnyugtató kollektív tömegsorsból visszavegye, s azt, ami reá hárul, az egzisztenciájává, a vállalt sorsává tegye. De intézményes katarzist is el tudnék képzelni. Vajon nem a nyugati keresztény kultúrkörben esett-e meg a Holocaust? Vajon nem kellett volna a Báránynak magára vennie a bűnt? S nemcsak az egyházban 2000 év óta ott rejő antijudaizmus miatt, ami az európai emberben világképpé rögzült, hanem a kereszténység megújítása, igazi univerzalizálásának felmutatása érdekében is? Ha erről beszélek, az emberek mosolyogni szoktak. Hogyan is képezem? Irrealitás — mondják, s kétségtelenül igazuk van. Csakhogy számtalan efféle irrealitásból jött létre Auschwitz realitása.

Bizalmas beszélgetések során mostanában fel-felvetődik a kérdés: elképzelhető-e, hogy Auschwitz, ha akár valamilyen más formában is, de megismétlődjék. Tatár György legújabb munkájában ezt írja: „A kivétel nem tud elmúlni, mert az elmúlás normái nem érvényesek rá. A kivétel azt jelenti, hogy valójában nem ismétlődhet meg, csak folytatódhat.” Az újjáéledő nacionalizmusok, a régi, pusztító és önpusztító indulatok, az új ideológiák megjelenése s a bűnbak szükséglete mindenféle ressentiment előtt szélesre tárta a kaput. Bármilyen furcsán hangozzék is talán, de — mivel elmaradt a katarzis — az Auschwitz utáni, illetve az Auschwitz *miatti* zsidógyűlölet veszélye is fennáll. Lehet, hogy ezt merész állításnak tartják. De hát mégiscsak különös, hogy létezik egy fajta gondolkodásmód, amely nem tekinti elmentmondásnak, hogy egyfelől megőrizze, sőt ápolja a Holocaust során meggyilkolt zsidók emlékét, másfelől elfogulatlanul beszélje az antiszemitizmus újonnan legalizált nyelvét. Ez a nyelv a jugoszláviai tömegmészárlástól, a New Yorkot ért terrortámadás-

tól, a globalizációtól és az iraki háborútól feldúlt és megosztott Európában keletkezett, ürügyül pedig a zsidó állam, Izrael politikája fölötti megbotránkozást használja. Nem védelmezem ezt a politikát, s tisztelet azoknak, akiket bírálatak során az Izraelért való igazi aggodalom vezet; túlságosan is sokszor fordul elő azonban, hogy tisztán kihallatszik mögüle a gyűlölet nyelve, amely megszokott tárgyára ismét rátalált. Úgy tűnik, hogy minden nehézség nélkül visszatér és használhatónak bizonyul a kollektív diszkrimináció Auschwitz előtti és Auschwitzhoz vezető nyelve és beszédmódja.

¹Az 1946-ban, Zürichben
elmondott beszéd:
„*Let Europe arise!*”

Talán azt mondják majd, hogy sötétebbre festettem a képet, mint amilyen az valójában. Lehet. „Vagy az a történelem egyetlen tanulsága, hogy az emberiség sohasem tanul?” — teszi fel a kérdést Churchill.¹ Igyekszem bízni benne, hogy nem így van. Azt gondolom, hogy e kiállítás rendezőit és megszervezőit is ugyanez a hit vezette. Mégis szólnom kellett aggodalmaimról, melyeket, ha magamba kellene fojtanom, nem mondhatnám el, hogy egy Auschwitzot megélt Európa szabad közösségében élek.